

“Ermeni Sorunu” (1877-1896) Üzerine İlk Tartışmalar: Güçlü Yönleri, Zayıf Yönleri, Eksikleri ve İleriye Taşıyacak Fikirler

Brad Denis*

1877 sonrası uluslararası diplomasinin Doğu Anadolu'daki etnik çatışmada oynadığı rol konusunda uzmanlar ikiye ayrılmaktadır. Yaygın olarak bazı uzmanlar İngilizlerin Osmanlı politikasına müdahalesinin yanlış yönettildiğini ve bunun Müslümanlarla Doğu Anadolu'daki Hıristiyanlar arasındaki kutuplaşmayı hızlandırdığını savunurken, diğerleri ise İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin dağılmakta olan topraklarını elinde tutmak gayesiyle bünyesindeki Hıristiyan nüfusa zulmetmesine ve sonrasında vahim bir şekilde katletmesine engel olacak yeterince güçlü bir politika izlemediğini ileri sürmektedir. Bu makale İngiliz diplomasisi ve Doğu Anadolu'daki Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini ilgilendiren farklı akademik tartışmaların zayıf ve güçlü yönlerini incelemektedir. Ayrıca bölgedeki barış, vahşet ve çatışmanın katalizörü olarak Berlin Antlaşması'nın daha net anlaşılması için bir yöntem önerme çabalarını ve bilgideki eksikliği analiz eder.

Hem kısalığı açısından hem de bu dönemin sonraki dönemlere göre çok daha az dikkat çekmesi açısından bu çalışma, özellikle 1878 ile 1894-1896 Ermeni katliamları arasındaki döneme odaklanmaktadır.

Arka Planı

1894-1896 Ermeni katliamları ve Berlin Antlaşması arasındaki olayların gelişimiyle ilgili olarak sayısız tez vardır. Fakat çoğu zaman bunlar, belirli bir durumu inşa etmek için farklı olayları vurgulamak veya hafife almaktadır. Benim buradaki amacım sadece tarafsız bir arka plan sunmak ve aşağıdaki çekişme içerisindeki akademik dünya görüşlerinin sonraki tartışmaya bir giriş olması amacıyla farklı görüşleri yansıtmaktadır.

24 Nisan 1877'de Ruslar Osmanlı'ya savaş ilan ettiler. 11 ayı aşkın sürede, Osmanlı kuvvetlerinin yanında sayıca az olmalarına rağmen Ruslar, Balkanların çoğunu ve Anadolu'nun kuzeydoğusundaki bazı yerleri (Batum, Kars, Artvin, Ardahan, Eleşkirt, Beyazıt Oltu ve Erzurum) aldılar. 1853-1856 Kırım Savaşı'nın aksine İngilizler, Başbakan Benjamin Disraeli kendi kabinesinden yeterince destek alamadığı için Rusya'ya karşı Osmanlılara acil yardıma gelmediler. Lakin 1878'in Ocak ayının sonunda, Ruslar İstanbul'a yaklaşınca İngiltere, diplomatik olarak müdahalede bulunmak gayesiyle girişimde bulundu. 31 Ocak 1878'de Rusya'yı ateşkese zorlamasına rağmen, bu 1878 Martı'nın ilk günlerinde İngilizlerin bir filo savaş gemisini Marmara Denizi'ne sevk etmesine kadar gerçekleşmedi. Bu şekilde İngiltere, İstanbul'un Batı kapılarına sadece birkaç mil mesafede olan Yeşilköy (Ayastefanos) kasabasına ulaşmış olan Rus birliklerinin ilerlemesini tamamen durdurmaya ikna etti.¹

3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Yeşilköy Antlaşması imza-

(*)

(**) Çev.: Dr. Ayşe Kökçü.

(1) Stanford Shaw & Ezel Kural Shaw (1977) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 182-189.

landı. Antlaşma, Balkanlarda önemli siyasi değişiklikleri şart koşuyordu: Sırbistan, Bulgaristan, Karabağ ve Romanya bağımsızlığına kavuşacak ve Osmanlı Devleti Bosna Hersek, Hırvatistan, Epirus ve Teselya'da reformlar gerçekleştirecekti. Ancak Rusya'nın ilerlemekte büyük sıkıntılar yaşadığı doğuyla ilgili antlaşma maddeleri daha az etkileyici nitelikteydi. Ruslar, Erzurum'u Osmanlı'ya geri verecek fakat Kuzeydoğu Anadolu'daki Kars, Oltu, Eleşkirt, Beyazıt, Ardahan, Batum ve Artvin'i elinde tutabilecekti. Ermeni Patriği Nerses Varzhbedian ve Rusya'nın Doğu Anadolu otonomisindeki Ermenilere sağlamış olduğu diğer Gregoryan Ermeni din adamlarının taleplerine rağmen Ruslar bu konuda kısmi bir ilerleme kaydetmişlerdir. Antlaşmanın 16. maddesine göre; Ruslar Doğu Anadolu'da işgal etmiş oldukları bölgelerdeki birliklerini muhafaza edecek ve Osmanlı Devleti Ermeniler için ıslahat yapacak ve de Kürt ve Çerkezlerden gelebilecek saldırılara karşı onların daha güvenli bir şekilde korunmasını sağlayacaktı.²

Rusya'nın antlaşma şartlarından memnun olmayan İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli, antlaşmanın yeniden görüşülmesini talep etti. Savaşın dolaylı bitkin bir halde olan Rusya bunu kabul etti. Osmanlı, Avrupalı ve Rus diplomatlar, Balkanların ve Doğu Anadolu'nun siyasi dağılımını daha açık bir şekilde tanımlamak için Haziran 1878'de Berlin'de bir araya geldiler. Fakat hemen öncesinde 1878 yılının Mart ve Mayıs ayları arasında Disraeli, kendisinin ve diğer İngiliz diplomatların uzun zamandır beklediği Kıbrıs'a karşılık olarak Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının Osmanlılara geri verilmesi için Rusya'yı ikna edecek bir antlaşmayı Osmanlı Devleti'yle müzakere etti. Böylece 4 Haziran 1878'de Kıbrıs Sözleşmesi imzalandı ve İngiltere, Osmanlı Devleti üzerinde yeni bir rol üstlenme yolundaydı.³

13 Haziran 1878'de Berlin Antlaşması'nı imzaladılar. Balkanların siyasi dağılımına ilişkin Yeşilköy Antlaşması'na kıyasla daha

fazla şart içermesine rağmen Doğu Anadolu'yu ilgilendiren dört ve Ermenileri ilgilendiren bir madde bulunmaktaydı. Rusya: Beyazıt ve Eleşkirt Vadisi'ni Osmanlılara verecek (Madde 60) buna karşılık (Rus yönetimindeki Kars Oblastı) Kars, Ardahan ve Oltu'yu elinde tutacak (Madde 58); Batum'u elinde tutacak ancak onu bağımsız bir liman olarak tanıyacak (Madde 59); Kotur'un dağlık ileri karakol bölgesini İran'a verecekti (Madde 60). Berlin Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili tek madde olan 61. Madde, Yeşilköy Antlaşması'nın 16. Maddesinden metinsel olarak çok az değişiklik gösteriyordu. Antlaşmadaki iki fark; Rus birliklerinin kalmasını şart koşmaması ve Osmanlı Devleti'nin ıslahatlara yönelik ilerlemeyi periyodik olarak antlaşmayı imzalayan devletlere, bilhassa İngiltere'ye rapor etmesiydi.⁴

Berlin Antlaşması öncesinde ve sonrasında gerek Osmanlılarla gerekse Ermeni papazlarla yapılan diplomatik görüşmeler süresince, İngiltere özerk bir Ermeni Eyaleti'nin kurulmasıyla ilgilenmediğini tekrar tekrar dile getirmişti. Fakat Ermeni ulusu meselesi giderek Osmanlı otoritesini azaltmasını ve Rusya'nın Doğu Anadolu'daki topraklar üzerine daha büyük bir hegamonik kontrol üstlenmesine müsaade etmesin diye İngilizler Osmanlılara ıslahat sürecini hızlandırması için baskı uygulamıştır.⁵

1878'in sonlarında ve 1879'un başlarında, İngiltere Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerini ziyaret etmek ve oradaki Ermenilerin durumunu incelemek için bir araştırma komisyonu kurdu. 1880 Eylül'ünün sonuna kadar asayişin ne kadar iyi uygulanıyor olduğuyla ilgili raporlar değişkenlik gösterse

- (2) Esat Uras (1988) *The Armenians in History and the Armenian Question* (Ankara: Documentary Publications), pp. 439-443, 447-448.
- (3) H. Temperley (1931) *Disraeli and Cyprus*, *The English Historical Review*, 46(182), pp. 274-279. Daha 1847 yılında, Disraeli, İngiltere'nin Kıbrıs'ı alma arzusunun dile getirmişti.
- (4) W. N. Medlicott (1963)'da Berlin Antlaşması'nın tam metnini görebilirsiniz. *The Congress of Berlin and After; A Diplomatic History of the Near East Settlement, 1878-1880* (London: F. Cass), pp. 409-419. Articles 58-61 are on p. 418.
- (5) Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, July 1, 1879, *British Blue Books* (1879) Turkey no. 10, p. 105.

de, Avrupalı elçiler Bâb-ı Âli'ye genel olarak her hangi bir ilerlemenin varlığına yönelik bir kaydın bulunmadığını iddia eden bir notu teslim ettiler.⁶ 1881 ve 1882 yılları arasında Sultan 2. Abdülhamit, bölgenin güvenliğine yönelik önemli iyileştirmeler yapmayı başardı. Bu durum hakkında pek çok İngiliz yetkili bir başarı olarak övgüyle bahsetmiştir. Lakin aynı zamanda Sultan, bölgede iktidara gelen kişileri sadece kendine yakın Müslümanlardan seçme yoluna giderek Doğu Anadolu'yu merkeze bağlama çabası içindeydi. Dolayısıyla, İngilizlerin Ermeniler için talep ettiği siyasi ıslahatları yerine getiriyor gibi görünmüyordu. 1883 ve 1886 yılları arasında İngiltere, devlet içinde Ermenilere siyasi, yasal ve hukuki pozisyonlarda daha iyi bir temsil hakkı sunsun diye Osmanlılara baskı yapmak için tekrar girişimde bulunmuştur. Fakat Sultan, İngilizlerin isteklerinin mantıksız olduğunu yine de kendinin Ermeniler için ıslahatlar yaptığını ileri sürmüştür.⁷

Devlet içindeki pek çok Ermeni, Berlin Antlaşmasıyla yapılan düzenlemelerden açıkça hoşnutsuzdu ve Osmanlı'nın herhangi bir etkili ıslahat yapma konusunda istekli olduğundan şüphe duymaktaydı. Ermeni direniş ve ayaklanma grupları ilk olarak 1878 ve 1883 yılları arasında Bitlis, Erzurum, Zeyton ve Van'da ortaya çıkmıştır.⁸ 1885'te Armenakan Partisi, Migirdich Portukalian tarafından Van'da kurulmuştur. Yabancı güçlerin müdahalesini gerektirecek ve bağımsız ya da en azından özerk bir Ermeni Devleti kurma düşüncesiyle, şiddet içermeyen başkaldırı taktikleri kullanmayı öngörmüşlerdir. Hatta bu hareketlerin bazıları Osmanlıya karşı Kürt aşiretlerinin desteğini almaya çalıştılsa da pek başarılı olamadılar.⁹ Genellikle, Osmanlı ordusu ayaklanmaları bastırabilirdi ve elebaşlarını kolaylıkla tutuklayabildi. Fakat, Osmanlı İçişleri Bakanlığı devlet içindeki ayaklanma mesajının cazibesini ve yayılmasını durdurmakla çok uğraşmıştır. Örneğin, 1885'de Migirdich Portukalian izinsiz toplantı suçlamasıyla tutuklanıp¹⁰ sürgün edilmesine rağmen,

varlığını korumayı başardı ve Van bölgesinde etkisini sürdürdü. 1886'da Armenakan Partisi Van'ın Ermeni müdafaasında önde gelen örgüttü.

Ermeni ayaklanması özellikle Osmanlı'nın dışından filizlenmiştir. 1887'de Hınçak Komitesi 6 öğrenci tarafından Cenova'da kuruldu ve 1890'da bir takım Ermeni isyancı grup, Rus yönetimindeki Kafkaslarda (Russian Caucasus) Ermeni Devrimci Federasyonu'nu ARF (Taşnak Partisi'ni) oluşturmak için bir araya geldi. Armenakan Partisinin aksine, her iki harekette devlet yetkililerine ve de devlet yanlısı Ermenilere karşı Doğu Anadolu'daki Ermeniler için daha büyük haklar ve imtiyazlar elde etme yolunda onlara bir baskı unsuru olarak etkin bir şekilde terörist taktiklerin kullanılmasını öngörmekteydi.¹¹ Eylemler, aynı zamanda İngiltere, Rusya gibi büyük güçlerinin ilgisini çekmeyi amaçlıyordu, fakat yerel Ermeni nüfusun bağlılıklarını ve sempatisini kazanmada ne kadar etkili oldukları sorusu oldukça tartışmaya açıktır ve aşağıda tartışılacaktır.

Genel olarak, 1890'ların başlarında meydana gelen Ermeni ayaklanmalarının Osmanlı Devleti içerisindeki isyan hareketleriyle büyük oranda irtibatlı olduğu konusunda görüş birliğine varılabilir. İlk protestoları 1890 yılının Haziran ayında Erzurum'da gerçekleşti. Barışçıl bir şekilde başlayan bu hareket şiddetle son buldu. Bir ay sonra Ermeniler, Ermeni Patriği Khoren Ashegian'ın İstanbul Kum Kapı'daki evinin önünde onu protesto etmek ve Ermeni Ulusal Birliğini, Sultan II.

(6) Uras, *The Armenians in History*, p. 533.

(7) Bkz. Musa Şaşmaz (2000) *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897* (Ankara: Turkish Historical Society), pp. 106-110.

(8) Louise Nalbandian (1963) *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press), pp. 90-103. Ayrıca bkz. Osmanlı Başbakanlık (BBA), A.MKT. MHM. 486/33, 15 Muharrem 1298/16 December 1880, Bitlis civarında Ermeni isyan hareketi raporları için.

(9) Daha 1880 yılında, Erzurum'daki Ermeniler, Karakteristik olarak özerk olan Doğu'a yakın Dersim Bölgesindeki Kürtleri, kendi hareketlerine katılmaya ikna için çalışmışlardı. BBA, Y.PRK.MYD 1/74, 14 Muharrem 1298/17 December 1880. Armenakan Partisi, Kürt müttefikler bulma çabaları da olmuştur. Nalbandian, *Ermeni Devrim Hareketi'ne bakınız*, pp. 92-93.

(10) BBA, MF.MKT. 85/73, 20 Rebiyu 'levvel 1302/7 January 1885.

(11) Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, pp. 168-171.

Abdülhamit'e 61. Maddenin şart koştugu islahatları yerine getirmesi için baskı kurma hususunda daha sert bir tutum sergilemesi amacıyla bir araya geldiler. Osmanlı polisi Yıldız Sarayı'na yürüyen göstericilerin yürüyüşünü kesti, şiddetle ve güç kullanarak dağıttı. 1893'te Ermeni isyancılar yerel Ermeni nüfusun Osmanlı'ya karşı baş kaldırmasını isteyen ilanları Doğu Anadolu'daki pek çok kasabaya dağıtmaya başladı. Eylemler Osmanlı idaresini toplu tutuklamalara ve hatta bazı isyancıların idamına yönlendirdi.¹²

Ağustos ve Eylül 1894'te çok sayıda Ermeni¹³ Sasun bölgesinde katledildi. Katliamların nedenleri ve sorumlu kişiler bir hayli tartışmaya açık bir konu olarak yerini korumaktadır ve aşağıda tartışılacaktır. Olay, İngiltere'yi katliamların nedenlerini incelemek üzere bir araştırmaya sevk etti ve Sultan'ı Ermeni islahatları için müzakerelere teşvik etti. Mayıs 1895'te İngiliz, Fransız ve Rus elçiler, Sultan'ın Ermeni yerleşim yerlerini güçlendirmesini, valilik atamalarını Daimi Tetkik Komisyonu'yla (Great Power Commission) onaylamasını, göçebe kabileleri yerleşiminin sağlanmasını, Sasun'daki şiddet kurbanlarına tazminat verilmesini ve Ermeni olan siyasi tutukluların affedilmesini isteyen bir islahat planı çizdiler.¹⁴ Bu reformları uygulamanın kendi egemenlik haklarını ihlal etmesinden ve de Doğu Anadolu'daki Ermenilere siyasi üstünlük sağlamasından korkan Sultan, İngiltere'nin, Fransa'nın ve Rusya'nın planı daha fazla mevcut Osmanlı yasalarına göre temellendirmelerini ve de reformları uygularken Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı ekonomik siyasi kısıtlamaları dikkate alacak şekilde tekrar müzakere etmesi hususunda ısrarcı oldu. 20 Ekim tarihine kadar Sultan, İngiltere, Fransa ve Rusya bir islahat planı üzerinde mutabık kaldılar.¹⁵ Akabinde Sultan, Şakir Paşa'yı 1895 ve 1897 yılları arasındaki islahatları yerine getirmesi için genel müfettiş olarak atadı. Osmanlı hükümetinin islahatları uygulamak için ne kadar çaba sarf ettiği ve bu islahatların ne derece etkili olduğu bir tartışma konusudur.¹⁶

30 Eylül 1895 ve Ocak 1896 tarihleri arasında Osmanlı içerisinde büyük Ermeni katliamları meydana geldi. Bunlar kısmen, 30 Eylül'de Hınçak Komitesi'nce düzenlenen Sasun katliamlarına karşı yapılan bir gösteriyle başladı. Hınçak Komitesi başlangıçta barışçıl niyetlere sahip olduklarını iddia etse de, gösteri 3 Ekim'e kadar devam eden Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında karşılıklı şiddet olaylarına yol açtı. Doğu Anadolu'daki gerilim; 2 Ekim'de Trabzon vilayetinde, Van vilayetinin önceki valisi olan Bahri Paşa'ya ve Trabzon ordu komutanı Hamdi Paşa'ya yapılan bir suikast girişiminden sonra giderek şiddete dönüştü. Suikastı bir Ermeni'nin yaptığı dedikodusu çabucak yayıldı. Şiddet, 4 Ekim'de Trabzon'u ve 6 Ekim'de Erzurum'u vurarak Kuzey Anadolu boyunca giderek yayıldı. 25 Ekim'e gelindiğinde olaylar Güney Doğu Anadolu'da Van ve Bitlis'e sıçramıştı. 1895'in Kasım ve Aralık ayları boyunca Mamuret-ül-Aziz vilayetleri, Diyarbakır, Ankara, Adana ve Halep bir miktar şiddete şahit oldu.¹⁷ Genel olarak şiddet, şehirlerde başladı ve sonra komşu köylere sıçradı. Şiddetin belirginliği ve boyutu bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu. Bazı bölgelerde kısa süreli tek bir olayla ortaya çıkarken, bazılarında ise günler, haftalarca periyodik olarak meydana gelmekteydi. Ölü sayısı hakkında iki tarafta farklı fikirleri olmasının yanında, bütün raporlar şiddete uğramış Ermeni kurban sayısının Müslüman kurbanlardan çok daha fazla olduğu yönünde ortak görüş bildirmişlerdir.¹⁸ Ocak 1896'ya kadar, ülke içindeki şiddet dalgası hafiflese de, Müslümanlar ve Ermeniler

(12) Richard Hovannisian (2004) *The Armenian Question in the Ottoman Empire 1876 to 1914*, in: R. Hovannisian (ed.) *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol. 2, pp. 218-222 (New York: St. Martin's Press).

(13) İlk resmi İngiliz tahminleri 900 ile 4000 arası. Bkz. Yves Ternon (1981) *The Armenians: History of a Genocide*, Rouben C. Cholakian (Çev.) (Delmar NY: Caravan Books), p. 87.

(14) Uras, kitabında bu reform planının tam bir kopyasını bulundurmaktadır, *The Armenians in History*, pp. 545-606.

(15) Şağmaz, *British Policy*, p. 167.

(16) *Ibid.*, pp. 184-253.

(17) Bkz. katliamların tam raporu için Fe'lix Charmetant (1896) *Martirologe Arme'nien: Tableau Officiel des Massacres d'Arme'nie* (Paris: Bureau des Oeuvres d'Orient).

(18) 20000 ila 300000 arasında, oysaki ortalama 50000 civarında. Kamuran Gürün (1985) *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (New York: St. Marten's Press), p. 161.

arasında Haziran 1896'da çatışmalar meydana gelmiştir.

Adalet ve Suçluluk Üzerine Devam Eden Tartışmalar

Berlin Antlaşması ve 1894-1896 Ermeni katliamları arasındaki bağlantıyla ilgili tartışma iki temel sorun üzerine yapılan daha geniş çaplı tartışmayla genel olarak bütünleşmiştir: Gayrimüslimlere karşı Osmanlı adaleti ve gayrimüslimlerin katledilmesinde ve etnik çatışmada Osmanlı'nın rolü. Bu sorular kayda değer bir zaman diliminden bu yana tartışma konusu olmuştur. Açıklamalar teorik derinlik ve ispat açısından değişiklik gösterse de, bu sorularla ilgili olarak yenilikçi (modernist) ve yapısalcı olmak üzere iki yaygın dünya görüşü bulunmaktadır. Bu iki görüşün teferruatına girmeden önce bu tanımların tek bir dünya görüşü içindeki farklılık ve anlaşmazlıklara engel teşkil etmediğini en baştan bir kenara yazmak gerekir. Bunun yerine, onlar genellikle, 19. yüzyıl sonlarında Ermeni sorunu ile ilgili güvenilirliğine inanılan akademik bilgilere başvurulur.

Yenilikçi Dünya Görüşü

Yenilikçi dünya görüşü, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimler konusunda bazı imtiyazlar sağlamasına rağmen, temel olarak onları daha aşağıda gördüğü ve onlara eşit davranmadığını ileri sürer. Osmanlı Devleti'nin modern bir Batı adalet sistemini inşa etmede, fiili eşit haklar sağlamada ve diğer bütün konulara yönelik tutumundaki nihai başarısızlığını, devletin geleneksel İslâmi ve Türk siyasi kültüründen kaynaklandığını açıklamaktadır. Genel olarak Osmanlıların, 1839'dan 1876'ya kadar olan Tanzimat Dönemi boyunca olduğu gibi gayrimüslimlere karşı yasal eşit hakları sadece Avrupalı diplomatların ikna edici baskısıyla kabullenebildiğini ileri sürmektedir. Ancak temelde her türlü uzun süreli değişikliğe dirençliyidiler. Diğer bir deyişle, bütün konulardaki uzun süreli eşitlik

Osmanlı sisteminde kendiliğinden meydana gelemezdi. Yenilikçi görüş, 1894-1896 Ermeni katliamlarını, Osmanlı Ermenilerince yapılan yenilik dalgasını, Osmanlı içindeki Hıristiyan azınlıkları devlete karşı kıskırtmaya yönelik beliren Rus ve milliyetçi tehdit ve de İslahat için İngilizlerin baskısını düşünmesizce geri çeviren Osmanlı siyasi kültürünün vahşi doğasının dışı vurumu olarak görmektedir.

Yenilikçi dünya görüşü ilk olarak 1830'larda Osmanlı Devleti'ne yönelen İngiliz dış politikası bağlamında ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başlarında İngiltere genel olarak Osmanlı'nın çöküşünü desteklemiştir. Hatta 1768-1774 savaşında Osmanlı'ya karşı Rusya'yı desteklemiştir.¹⁹ Fakat 1810 ve 1820'lerde Rusya, İran'da ve Osmanlı'da önemli toprak kazanımları elde edince, pek çok İngiliz yetkili, Rusya'nın İngiliz Koloni Bölgesi'ni tehdidine yönelik kaygılarını dile getirmeye başladı. Önceleri Osmanlı'nın çöküşünü desteklemesine rağmen, İngiliz siyasetçi Stratford Canning, 1830'larda Osmanlı siyaseti içinde İslam'ın kendi rolünü de içerecek kapsamlı siyasi ıslahatları yerine getirmesi için Sultan'ı cesaretlendirerek Osmanlı Devleti'nin desteklenmesi fikrini şiddetle öne sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin daha büyük eşit imtiyazlar ve nihayetinde eşit haklar temin ederek bünyesindeki Hıristiyan nüfusun Sultan'a bağlılığını sağladığı takdirde, Rusya'ya karşı daha fazla ayakta kalma şansının var olduğuna inanmaktaydı.²⁰ Canning'in fikri İngiltere'de ve Osmanlı'da önemli bir yer buldu. 1839 ve 1876 tarihleri arasında, Osmanlı Devleti ağırlıkla gayrimüslimleri kendi siyasi sistemine daha fazla entegre etme ve devlet içindeki etnik milliyetçilik tehdidine son verme çabası olarak siyasi reformlara (Tanzimat reformları) başvurdu.

İlk olarak misyonerler ve sonra İngiliz Liberal Partisi'nin önde gelen devlet adamları

(19) Arman J. Kirakossian (2003) *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914* (Princeton: Gomidas Institute Books), p. 3.

(20) Allan Cunningham & Edward Ingram (1993) *Stratford Canning and the Tanzimat*, in: A. Cunningham & Edward Ingram (eds) *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, pp. 108-129 (Portland OR: Frank Cass).

rı tarafından dillendirilen bu yenilik stratejisinin, gerçek etkisiyle ilgili şüphe ve eleştiriler yenilikçi dünya görüşünün temelini oluşturdu. İngiliz ve Amerikalı misyonerler Osmanlı'ya ilk olarak 19. yüzyılın başlarında girdiler. İslâmı geri kalmış diye ve Osmanlı siyasi sistemini de baskıcı olarak eleştirdiler.

1843 ve 1846 yılları arasında tahminen on bin kişinin Kürt lider Bedr Khan Bey'in yönetiminde katledildiği soykırımlar²¹, misyonerleri Tanzimat yeniliklerine yönelik özellikle kuşkulu yaklaşıma sevk etti. Doğu Anadolu'da Nasturiler arasında bir müddet yaşamış olan İngiliz kilisesine mensup misyoner George Percy Badger, Tanzimat'ı Osmanlılar üzerinde yenilikleri gerçekleştirmeye yönelik tam bir çabanın oluşmasını sağlamaması açısından eleştirmiştir. Osmanlıların her hangi bir despotik idare anlayışından farklı bir yönetim için gerekli olan materyallere sahip olmadığı sonucuna varmıştır.²²

1860'ta Lübnan'da Maronite Hıristiyanları'nın ve 1876'da Bulgarların katledilmesi Osmanlıların gerçekten adaletli bir yönetim gösterebildiği hususunda daha fazla şüphe oluşturdu. 1870'lere kadar, İngiltere'de önde gelen Liberal Parti üyeleri muhafazakar partinin dış politikasını eleştirmek için bu katliamlara odaklandı. 1877'de bir parlamento oturumunda William Edward Gladstone Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların durumunun, İngilizlerin düşmanı olmasına rağmen Osmanlıların aksine en azından insanlık belirtisi taşıyan Rusya'nın sözde tehdidinden daha önemli olduğunu iddia etmekteydi.²³ Gladstone, Osmanlı adaleti ve suçluluğuyla ilgili olarak etkili bir tartışma dile getirdi. Ona göre bu insanlık dışı davranışların müsebbibi tek başına İslâm değildi, fakat İslâm Türk siyasal kültürüyle kaynaşmıştı. Ve İngiltere için baskıcı bir Osmanlı Devleti'ni desteklemeye devam etmek kabul edilemez bir durumdu.²⁴ Onun Osmanlılara yönelik İngiliz politikasını yeniden şekillendirme çabalarına rağmen, Benjamin Disraeli Kıbrıs'a olan ilgisinden ve de Rusya'yı kârlı

Trabzon-Tebriz ticaret yolunu kontrolünden alı koymak adına²⁵ Berlin Antlaşması'ndaki 61. maddenin yürürlüğe konması için yeterli siyasi desteği toplamayı başardı.

Liberal Parti üyelerine göre, Sultan II. Abdülhamit ıslahat tedbirleriyle ilgili uyumsuz bir liderdi. 1893'e kadar Osmanlı bünyesindeki pek çok Ermenin tutuklanmasından sonra tartışma, İngiltere'nin Ermenilerin haklarını savunan bir güç olarak yeterince etkili bir rol oynamadığını ortaya çıkardı. Liberal Parti üyesi Francis Seymour Stevenson'a göre Ermeni talepleri ne abartılı ne de ayaklanmaya teşvik eder nitelikteydi. Yine de Ermeniler, Kürt saldırılarından, yerel yöneticilerin görevlerini kötüye kullanımından ve Osmanlı hukuk sisteminin adaletsizliğinden muzdarip olmaya devam ettiler. Stevenson, İngiltere'yi ıslahatların uygulanması konusundaki görevini ihmal etmekle suçladı.²⁶ 1894-1896 Ermeni katliamları esnasında ve sonrasında çok sayıda yayın, Sultan II. Abdülhamit'i katliamları bizzat kendisinin organize etmesiyle suçladı. Ayrıca İngiltere olayların vuku bulmasını engellemede yeterince çaba sarf etmediği gerekçesiyle büyük bir utançla karşı karşıya kaldı.

Katliamlar, Osmanlı adaletsizliğinin tarihsel, sistemsel yapılarını bir araya getiren daha kapsamlı bir tezin ortaya çıkmasını teşvik etti. Osmanlı Devleti'nde bir Amerikalı misyoner olan Frederick Davis Greene 1894-1896 Ermeni katliamlarının, daha önce

(21) Hirmis Aboona (2008) *Assyrians, Kurds, and Ottomans: Intercommunal Relations on the Periphery of the Ottoman Empire* (Amherst NY: Cambria Press), p. 212.

(22) George Percy Badger (1852) *The Nestorians and Their Rituals*, Vol. 1 (London: Masters, 1852), p. 363.

(23) William Ewart Gladstone cited in George Barnett Smith (1879) *The Life of William Ewart Gladstone* (Cassell, Pether, Galpin & Co.: London), p. 361.

(24) Bkz. William Ewart Gladstone (1876) *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson & Company), pp. 37-38.

(25) Bkz. Harold Temperley and Lillian M. Penson (eds) (1938, 1966) *Foundation of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)* (New York: Barnes & Noble), p. 370. Ayrıca bkz. Charles Issawi (1970) *The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route*, *International Journal of Middle East Studies*, 1(1), pp. 18-27.

(26) Francis Seymour Stevenson (1893) *The Armenian Church: Its History and Its Wrongs*, *The New Review*, 9, pp. 201-206, at p. 203.

çoğu olayda şahit olunduğu üzere, özellikle 1821-1826 Yunanlılar'ın, 1843-1846 Doğu Anadolu'daki Nasturilerin, 1860'ta Suriye'deki Maronite Hıristiyanları ve Durziler'in ve de 1876'daki Bulgarların katliamlarının, Osmanlı siyasal kültürü içindeki sistematik olarak kendiliğinden var olan acımasızlığının bir diğer göstergesi olduğunu iddia etti.²⁷ Argyll'in dokuzuncu Dükü George John Douglas Cambell, Ermenilerle ilgili İngiltere'nin sorumluluğunu detaylandıran etkili ve referans olarak çokça kaynak gösterilen 80 sayfalık bir kitapçık yayınlamıştır. İngiltere'nin Osmanlı Türklerinin kronik, doğasında var olan barbarlığına göz açtırmamak için Rusya ve Avrupa'yla uzlaşmasını şiddetle önermekteydi.²⁸ Taşnak Partisi üyeleri de Osmanlıyı itibarsızlaştırmak ve onların hareketine destek vermek için bu gelişmekte olan kapsamlı teze odaklanmıştı. Önde gelen bir Taşnak düşünürü olan Mikayel Varandian Osmanlı toplumunda İslam'ın rolünü inceleyen etkileyici iki ciltlik kitabını 1912'de yayınladı. O, İslam'ın militarist bir yapıya yatkın olduğu ve endüstriye bağlı bir yapıya uygun olmadığını iddia etmekteydi. 'Eşitlik ve kardeşlik kavramları ... İslâm'a her zaman için uzak olmuştur ve de olmaya devam edecektir'.²⁹ Hıristiyanlar, İslam'a karşı olanaklar dâhilinde etkili bir baskıyı muhafaza ettiği sürece, kardeşlik kavramı onun büyümesine müsaade etmiştir. Fakat, eğer Hıristiyanların başvuracağı hiçbir kapı yoksa, İslâm onları köylü (reaya) statüsüne tabi tutmuştur.

Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm 2 farklı fikir olsa da yine de birbiriyle yakından ilişkilidir ve birbirine bağımlıdır. Her ikisi de ilerlemeye eşitliğe ve yeniliğe karşıdır.³⁰ 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında anlatılanlar, 61. madde ve Ermeni katliamları arasındaki ilişki üzerine olan analizlerin sonraki ciltleri için temel oluşturmaktadır. 30 yılı aşkın süredir bilginin daha iyi bir biçimde araştırılmasına ve güzelce işlenmesine rağmen 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nin yeni-

likçi dünya görüşü, mevcut akademik tezlerle tekerrür etmektedir. Argyll Dükü tarafından öne sürülen iddiaları tekrarlayan Richard Hovannisian, İngilizlerin 1878'de Yeşilköy Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine yönelik ısrarıyla, Ermenilerin korunmasına yönelik yeterli teminatın yokluğu konusunda en büyük paya sahip olduğunu ileri sürmektedir.³¹ Daha önce bahsedilen Taşnak düşünür Varandian'inkine benzer bir şekilde, Vahakn Dadrian, Batı demokrasi normlarıyla Osmanlı/İslam teokratik dogmaları arasındaki çatışma, Türklerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın ve Ermenilerin Sultan'ın kararıyla topluca katledilmesinin kökenini oluşturmaktadır.³²

Bazı yenilikçi açıklamalar 1894-1896 Ermeni katliamlarını genel Ermeni soykırım tezi içine almaktadır. Ternon, katliamların bir insan topluluğunun yok edilmesine yönelik bilinçli bir planın parçası olduğunu ve bu yüzden soykırım olarak adlandırılabilirliğini iddia etmektedir.³³ Daha yakın zamanda Mark Levene, bu katliamlardan kısmi soykırım olarak bahsetmiştir.³⁴ Dadrian katliamları açıktan bir soykırım olarak niteliyor gibi görünmese de, sonradan meydana gelen 1915-1918 felaketinin bir provası olduğunu iddia etmektedir.³⁵ Buna karşı Robert Melson, soykırım kelimesinin bu olaylar için aşırı geniş bir kavram olduğunu ve diğer taraftan 'baskı' kelimesinin ise çok dar bir kavram olduğunu iddia etmiş ve onlardan basitçe 'katliamlar' olarak bahsetmeyi tercih etmiştir. Fakat yine de Melson, 1860'tan itibaren meydana

(27) Frederick Davis Greene (1895) *The Armenian Crisis in Turkey: The Massacre of 1894* (New York: G. P. Putnam's Sons), pp. 95-109.

(28) George John Douglas Campbell, Duke of Argyll (1896) *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories for Forty Years* (London: John Murray), p. 41.

(29) Mikayel Varandian (1912) *Haykakan Sharzhman Nakhapatmutyune [Background of the Armenian Movement]* (Geneva: Hratarakutyun H.H.D.), p. 74.

(30) *Ibid.*, p. 244.

(31) Hovannisian, *The Armenian Question*, p. 220.

(32) Vahakn Dadrian (1999) *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick NJ: Transaction Publishers), pp. 15-26.

(33) Ternon, *The Armenians: A History of Genocide*, p. 105.

(34) Mark Levene (1998) *Creating a Modern 'Zone of Genocide': The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923*, *Holocaust and Genocide Studies*, 12(3), pp. 396-397.

(35) Dadrian, *Warrant for Genocide*, p. 85.

gelen kültürel filizlenmeleri Sultan II. Abdülhamit'in siyasi duruşuna taviz verilemeyecek derecede bir zorluk teşkil ettiği için ve de Hıristiyanlar'ın alt sınıfta olduğu, eşit vatandaşlık haklarına sahip olmadığı eski dönemdeki Osmanlı'yı yeniden kurma amacıyla Ermenileri kasten katletme yolunu seçtiğini iddia etmektedir.³⁶

Yenilikçi akademik görüşün iki temel tartışılabilir güçlü yönü vardır. İlk olarak Osmanlı Adalet sistemi içine yerleşmiş sistemli ayrımcılık üzerinde durmaktadır. 19. yüzyıla kadar geleneksel Osmanlı sistemi eşitlik arayan Hıristiyanların taleplerine ayak uyduramamaktaydı ve yabancı sempatisi peşinde olan asi grupların eleştirileri için kolay bir hedefti. Osmanlıların Türk ve Müslüman olmaları sebebiyle kültürel olarak daha eşit bir adalet sistemi oluşturamadıklarını düşünmek yanlış olmakla birlikte (pek çok yenilikçi dünya görüşünün muhaliflerinin gündeme getirdiği) *millet* sisteminin bizatihi kendi doğasında olduğu iddiası da yanlıştır. Millet sistemi, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde, mutlak olarak gayrimüslimlere bir çeşit adalet sağlama amacına hizmet etmiş olabilir fakat 19. yüzyıl sonlarına geldiğinde, yetkililerin gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını güçlendirme noktasında gerekli olan hamleleri yapmasına engel olmuştur.

Yenilikçi görüşün ikinci güçlü yönü, Osmanlı Devleti'ni tek başına şiddeti ya doğrudan işlemekle ya da gerçekleşmesine izin vermekle sorumlu tutmasıdır. Bütün katliamların arkasında Sultan'ın olduğuna yönelik yeterince kanıt hiçbir şekilde olmayabilir. Fakat pek çok Osmanlı askerî ve sivil yetkilinin, bu şiddet olaylarındaki ana rolü konusunda, bilhassa Sasun'dakiyle ilgili olarak çok az şüphe mevcuttur. Sultan II. Abdülhamit'in Devleti, despotikti ve asayişli sağlamak için sık sık sert tedbirler almaktaydı. Yenilikçilerle ilgili olarak bir diğer gerçek, İngiliz politika uygulayıcılarını, en nihayetinde kendi ekonomik ve jeopolitik menfaatlerini, Ermeni soykırımına hitap edecek ciddi teşebbüslerin

üzerinde gören bir siyaset peşinde olmakla sorumlu tutmaktadır. Sonuç olarak, İngiliz uluslararası diplomasisi kendine hizmet etmekteydi ve Doğu Anadolu'nun siyasetine kendini tamamen vermekte istekli değildi.

Yenilikçi görüşün içinde barındırdığı iki de zayıf nokta vardır. Birincisi, tarihe geriye dönük olarak bakma eğilimidir. Yenilikçilerden edinilen bilgiyi okuyan biri Osmanlı Devleti'nin ilk eleştirmenlerinin şüpheli gözlemlerinde ileriye gördüklerini ve de katliamın kaçınılmaz olduğunu- sadece bir zaman meselesi olduğu duygusuna kapılmaktadır. Fakat Berlin Antlaşması'nın hemen sonrasında Doğu Anadolu'da hüküm sürüyormuş gibi görünen nispeten huzurlu ve istikrarlı dönemi açıklamakta başarısız kalıyor. 1890 Sasun Olayı ve antlaşma arasındaki 16 yıllık süre boyunca Doğu Anadolu'daki etnik gruplar arası ilişkilerin iç içe geçmiş yapısını dışarıda tutmaktadır. Örneğin Christopher Walker Ermeni milliyetçiliğinin bir yerden taşınmış zehirli bir ot olarak görülmemesi gerektiğini ve Osmanlı Ermenilerinin koşullarından kaynaklanan gayet doğal bir filizlenme olarak düşünülmesi gerektiğini yazmaktadır.³⁷

İkinci olarak yenilikçi görüş, bölgedeki etnik gerginlikleri kıskırtan Ermeni din adamlarını ve ayaklanmacıları önemsiz gibi göstermektedir. Dadrian, 1890'larda Sasun bölgesinde ayaklanmaların çok ilgi görmediğini ve - 1892'de bir İngiliz yetkiliden alıntı yaparak Ermeni köylülerin gerekli güvenliği sağladığı sürece II. Abdülhamit'e bağlı olmaktan memnuniyet duyduklarını iddia etmektedir.³⁸ Özellikle, dönen entrikalar olayların gerçek yanısıdır. Geçen 30 yılda (bakış açıları da yeni-

(36) Robert Melson, 1860 ve 1890 arasında meydana gelen Ermenilerin kültürel filizlenmelerinin Sultan II. Abdülhamit'in siyasi duruşuna taviz verilemeyecek derecede bir zorluk teşkil ettiğini ve de eski dönemdeki Osmanlı'yı yeniden kurma amacıyla Ermenileri kasten katletme yoluna gittiğini iddia etmektedir; bkz. Robert Melson (1982) *A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896*, Comparative Studies in Society and History, 24(3), pp. 481-509.

(37) Christopher Walker (1980) *Armenia: The Survival of a Nation* (New York: St. Martin's Press), p. 172. Emphasis added.

(38) Vahakn Dadrian (2001) *The 1894 Sassoun Massacre: A Juncture in the Escalation of the Turko-Armenian Conflict*, *Armenian Review*, 47(1-2), p. 14.

likçi olmasına rağmen) Ermenice yayın yapan bazı önde gelen tarihçiler, devrimcilerin silah kaçakçılığında, ayaklanma retoriğinde, kışkırtıcı taktikler konusunda ve de 1890'larda Osmanlı Devleti içindeki şiddet olaylarında sahip oldukları rolü, detaylarıyla inceleyen güçlü bir araştırma ortaya koymuştur.

Örneğin H. M. Poghosian; bölgedeki Ermeni halkı içinde yer alan Markar Varzhabed, Arapo, Hrayr, Damadian, Hambarsum Boyajian (Murad) gibi devrimcilerin ve 1880 sonları ile 1890 başlarında Sasun olaylarında yer alan kişilerin oynamış oldukları etkin rolü ele alarak, onların faaliyetlerinin bölgedeki Hıristiyanlar ile Müslümanların arasındaki kutuplaşmayı nasıl daha da derinleştirdiğini enine boyuna irdelemektedir.³⁹ Ermeni bir din adamı olan Markar, 1890'ların başlarında kendi memleketi olan Vartenis'te (Muş yakınlarında bir köy) yaşayan Ermenilere, Kürt eşkıyalara karşı kendilerini korumaları için eğitim veriyordu. Arapo ve Mkho Shahen yine 1890 başlarında kendilerini Kürt olarak gösteriyorlardı ve düşman Kürt köylerinin yağmalanmasıyla ve soyulmasıyla meşgul oluyorlardı. 'Gerek Kürt gerekse Ermeni köylülere ve rayalara her hangi bir zarar vermemelerine karşın, baskınlardan elde ettikleri ganimetleri onların arasında bölüştürüyorlardı.'⁴⁰ Lakin, Ermenice kaynakların katkıları İngilizce kaynakların yanında genellikle göz ardı edilmektedir. Bu kısmen ilk Ermeni Meselesi'ni araştıran pek çok akademisyenin Ermenice bilmemesi ve aynı zamanda belki de ilk Ermeni ayaklanmacı siyasi duruşunu tam olarak onaylamaya mesafeli yaklaşmak isteyen İngilizce konuşan akademisyenlerden dolayıdır.

Yapısalcı Dünya Görüşü

Yapısalcı dünya görüşü, kısmen Batı'lı etkin dini ve siyasi figürlerinin suçlamalarına karşı, Osmanlı idarecilerince başvuru olan 19. yüzyıldaki Osmanlı 'savunmacı' tezinden kök almaktadır. 19. yüzyıl Ermeni katliam-

larıyla ilgili, 19. yüzyıl uluslararası diplomasisinin rolünü ifade etmek üzere Immanuel Wallerstein'nin dünya sistemleri teorisinin ilk kısımlarının giderek benimsenmeye başladığı 1970'lere kadar teorik bir çerçeve olarak kabul görmedi.

19. yüzyıl sonlarında çoğu Osmanlı mensubu, II. Abdülhamit'i gayrimüslim azınlıklar için genel olarak adaleti tesis etme arayışı içinde olan ve de İngilizlerin ıslahat taleplerine riayet eden bir ıslahatçı ve ileri düşünceli biri olarak müdafaa etmekteydiler. Liberal siyasetçi Francis Seymour Stevenson'un Ermeni sorunuyla ilgili olarak 1893'teki sözlerine cevaben, İngiltere'de görevli bir Osmanlı diplomatı olan Sadık Efendi, Osmanlı hükümetinin üzerine düşen yükümlülükleri çoktan önemli ölçüde yerine getirmiş olması sebebiyle Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin artık etkisini yitirdiğini belirtmiştir. Stevenson ve diğer İngiliz siyasetçileri, Ermeni galeyânını tahrik eden ve dolayısıyla yerel Müslüman nüfusu kışkırtan bir Osmanlı Devleti tezini zorla kabul ettirmeye çalışmakla suçluyorlardı. Islahatların uygulanması hususunda Osmanlı idaresinin mükemmel olmamakla beraber, Mavi kitaplardaki İngiliz tutanaklarında Doğu Anadolu'daki bütün toplulukların güvenliğinin sağlandığını ve de Osmanlı'nın üzerine düşeni yaptığını teyit ettiğini ileri sürmekteydi.⁴¹

1894-1896 katliamlarından sonra, Osmanlı idaresi, Ermeni halkındansa Rusların ya da İngilizlerin askeri ve siyasi müdahalesini cezp etme amacı güden Ermeni isyancıların, geniş ölçekli Müslüman katliamları kışkırtmasından sorumlu tutulması yönünde

(39) H. M. Poghosian (1985) Sasuni Patmutyün: 1750-1918 [The History of Sasun: 1750-1918] (Yerevan:Hayastan Hratarakchutyun).

(40) Ibid. pp. 132-228. Yukarıda bahsi geçen alıntılar 157 ve 170-171 sayfalarda sırasıyla yer almaktadır. Poghosian, ayrıca Osmanlı son döneminde Van ve Zeytun'daki Ermenilerle ilgili etkileyici biçimde iyi araştırılmış ve kaynaklandırılmış eserler yazmıştır. Bkz. H. M. Poghosian (1969) Zeytuni Patmutyune, 1490-1921 [The History of Zeytun, 1490-1921] (Yerevan: Hayastan Hratarakchutyun) and H. M. Poghosian (1988) Vaspurakani Patmutyunits: 1850-1900 [From the History of Van: 1850-1900] (Yerevan: Hayastan Hratarakchutyun).

(41) Sadık Efendi (1893) The Armenian Agitation: A Reply to Mr. Stevenson, M.P., New Review, 9, pp. 456-465; pp. 464, 465.

sıkı bir duruş sergiledi. Haziran 1894'ten Kasım 1896'ya kadar Osmanlı Zaptiye Nazırlığı görevini ifa eden Hüseyin Nazım Paşa, Ocak 1897'de Sublime Porte'e verdiği, katliamların nedenini anlatan yaklaşık 400 sayfalık bir rapor hazırladı. Raporunda, Ermeni Hınçak Komitesi'nin anarşist ideolojisini ve terörist taktiklerini enine boyuna ele almıştır. Ermeni komplo olayları ile ilgili sayısız polis raporu, kaçak getirilen silahlar, şiddet kışkırtması, yetkililerin öldürülmesi ve diğer hain davranışlar da mevcuttur. Genel olarak rapor, Ermeni isyancıların iyi organize olmuş ölüm saçan ve bağımsız bir Ermeni Devleti kurma adına, Ermenileri bile kurban etmeye gönüllü olduğu gibi güçlü bir iddiayı içinde barındırmaktaydı. Osmanlı Devleti genel olarak şiddet olaylarını kontrol altına almak için çaba gösterdi ama bunu ancak Müslüman-Hıristiyan bölge halkı arasında meydana gelen sayısız olaydan sonra başardı.⁴²

10 Sultan II. Abdülhamit tebaasının koruyucusu olarak kendini şiddetle savunmuş, Ermeniler ve yabancılar tarafından oluşturulan genel galeyana halini kınadığını duyurmuştur. Yabancı basını, Müslümanları doğasında vahşet barındırıyor şeklinde yanlış tanıtmakla suçladı. Ayrıca, 1827'deki Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda, Yunanlılar tarafından 27.000 (kendi tabiriyle) 'savunmasız Türk kökenli erkek, kadın ve çocuklarının doğranması' olayını da hatırlatarak Müslümanlara yönelik Hıristiyan zulmünü gösteren tarihi olayları göz ardı ettiklerini dile getirdi.⁴³ 1893-1897 yıllarında Amerika'nın Osmanlı'da görevli elçisi olan Alexander Watkins Terrell'i Sultan kendine yakın bir müttefik olarak bulmayı başardı. Nitekim Terrell Sultan'ı Avrupa'nın en iyi hükümdarı olarak savunmaktaydı.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde Amerikan bakanı olarak görev yaptığı süre içerisinde, Müslüman fanatizmini kışkırtan bir terör krallığı uygulamakla suçladığı Ermeni isyancıları bir hayli eleştirmekteydi.⁴⁵

Osmanlının savunma tezine şüpheyle yaklaşanlar, gözleri önünde Ermeni katliamı

olurken ve özellikle de Ermeni kurbanların sayısı Müslümanlarınkinden çok daha fazlayken, Osmanlılara nasıl olumlu bir şekilde bakılabileceğini uzun süredir sorgulamaktadır. Melson'un da dile getirdiği üzere, Sultan'ı ve hükümeti olayların dışında tutmak mümkün fakat inandırıcı değildir.⁴⁶ Bu zor duruma karşı genel tepki, kolektif etnik çatışmanın bir ifadesi olarak anarşiye başvuru olmaktadır. Ermeni katliamlarıyla ilgili kabahatin çoğu ne Osmanlılara yıkılmalıydı, ne de Kürtlere (yapısalcılar tarafından Osmanlı Devleti'ne göre daha suçlu olarak görülmesine rağmen). Bundan ziyade, İngiliz ve Rus sömürgeciliğinden dolayı Osmanlı Devleti'ne yerleştirilen bütün yapısal kısıtlamalara bağlanmalıydı. Bu fikir Salahi Ramsdan Sonyel'in Osmanlı Ermenileri kitabının başlığında canlı olarak zikredilmiştir: Büyük güç diplomasisinin kurbanları.⁴⁷

Stephan Astouryan'ın belirttiği gibi, mevcut Osmanlı savunma tezi İmmanuel Wallerstein'in dünya sistemleri teorisinin teorik varsayımlarını uyguluyor gibi görünüyor.⁴⁸ Bu teoriye göre 16. yüzyıldan itibaren bütün bölge ekonomileri giderek rekabet halindeki kapitalistler tarafından hükmedilen tek bir dünya sistemine dahil edilmekteydi. Bu yüzden büyük sosyo-ekonomik değişim, kişisel rejimler etrafında değil en iyi dünya sistemi etrafında anlaşılır. 19. yy. Osmanlı Devleti esasen Büyük Güç Siyaseti'nin bir uzantısı olarak hareket etmekteydi. Siyasi ve ekonomik kararları çoğunlukla büyük güçlerin menfaatlerinden etkilenmekte ve hatta doğrudan yönlendirilmekteydi. Dünya-sistemle-

(42) Hüseyin Nazım Paşa (1998) Ermeni Olayları Tarihi [History of the Armenian Incidents] (Ankara: Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü), p. 9.

(43) Sultan Abdülhamid II, cited in Alexander Watkins Terrell (1897-1898) An Interview with Sultan Abdul Hamid, The Century Illustrated Monthly Magazine, 55, p. 136.

(44) Ibid., p. 134.

(45) Lewis L. Gould (2004) Alexander Watkins Terrell: Civil War Soldier, Texas Lawmaker, American Diplomat (Austin: University of Texas Press), p. 140.

(46) Melson, A Theoretical Inquiry, p. 492.

(47) Osmanlı Ermenileri, Londra'da K. Rustem & Brother tarafından 1987'de yayınlanmıştır.

(48) Stephan Astourian (1996) Testing World-System Theory, Cilicia (1830-1890): Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography, PhD, University of California, Los Angeles.

ri teorisini ilk Ermeni sorununa uyarlarken, yapısalcı dünya görüşü Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını ve Berlin Antlaşmasının bir sonucu olarak ekonomik ve siyasi sermayeden ayrıldığını varsaymaktadır. Bu yüzden Doğu Anadolu şöyle dursun, Osmanlılar kendi geleceklerini kontrol etme noktasında çok az bir güce sahipti. Bu sebeple, II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu politikası, İngiliz taleplerine karşı direnç gösterme amacı güden inatçı bir teşebbüs olarak değil, parçalanmakta olan bir devleti bir arada tutabilme çabası olarak en iyi anlaşılabilir.⁴⁹ İngiliz ıslahat talepleri tahammül edilemez olmaktan ziyade mantıksızdı. Devletin kendine has siyasi ve ekonomik şartlarını tanımamaktaydı. Sultan, zaten Müslümanların çekişme halindeki menfaatlerine yönelik hassas bir denge gözetmeye çalışıyordu. Hıristiyanlara, çok erken bir şekilde gereğinden fazla ayrıcalıklar sunmak bu dengeyi bozacaktı.⁵⁰ Osmanlılar ve de II. Abdülhamit, gayrimüslimler için adaleti tamamen tahsis edebilmekteydi ve hatta bu doğrultuda daha önceden önemli adımlar da atmışlardı. Fakat, Doğu Anadolu'daki anarşiyi kontrol altına almak için bazı idari tedbirler haklı olarak yerine getirildi.

Yapısalcı dünya görüşü katliamların kısmen provokasyonların bizatihi kendisinin altında yatmakta olduğu fikrine sahip çıkar. Katliamların nedeninin merkez noktası olarak Ermeni isyan planı ve terörist taktikleri görmektedir. Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, Hınçak Partisinin Doğu Anadolu'nun hassas bir şekilde muhafaza edilen düzenini bozmaya yönelik emelleri, Osmanlıları etnik kavganın artmasını önlemek için katı bir tuma hatta sert bir şekilde müdahale etmeye zorladığını kaydetmişlerdir. Hınçaklar nihayetinde bölgedeki Müslümanları Büyük Güçlerin dikkatini çekecek şekilde paranoyaya ve şiddet olaylarına kışkırtma noktasında başarılı olsa da onların Ermeni sorunu ile ilgili menfaatini fazla abartmışlardı. Bölgede bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasına duyarsız görünen Büyük Güçler sadece isyancıları

daha radikal daha fazla şiddet içeren tedbirlerle meşgul olmaya kışkırttı.⁵¹

Yapısalcı tezin 2 esas güçlü tarafı vardır. İlk olarak politika uygulamada ekonomik faktörlerin kısıtlayıcı ve zorlayıcı gücünün farkında olmasıdır. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sonrası yapılması beklenen ıslahatların derhal uygulanması için ekonomik açıdan yaşayabilme gücü önemli bir engeldi. Örneğin, savaşı finanse etmek için borç almakta büyük zorluk çeken Osmanlı devleti, çalışanlarına ödeme yapmak için Kaime diye bilinen bol miktarda kâğıt para basımına yönelmiştir. Ancak, Kaimenin değerini destekleyecek yeterli sermayeden mahrumdu ve bu sebeple devlet içinde alım satımı yapılan eşyaların fiyatlarının dalgalanmasına ve enflasyona neden olmuştur. Kaimenin değişim oranı savaştan iki yıl sonra önemli ölçüde düştü.⁵² Savaştan zarar gören vilayetlere güvenilir bir koruma temin etmek için gerekli, gerçek bir ekonomik reform sağlama noktasında Osmanlı'nın Rusya'ya ödeyeceği savaş tazminatı bir başka engel olarak kaldı. Osmanlı Devleti'nin inandırıcılığını daha da fazla tehlikeye soktu ve milli borcunu altıda bir oranında arttırdı.⁵³ Layard'a yazdığı bir mektupta bin başı Henry Trotter, Osmanlı'nın zaptiyelere, bölge polis memurlarına aylık ancak 70 kuruş gibi çok düşük bir ödeme yaptığını ve bunu da düzensiz olarak yapabildiğini belirtmekteydi. Ayrıca metal para yerine değerce düşük olan Kaime ile ödeme yaptığını ifade etmiştir.⁵⁴ Bölge jan-

- (49) Stephen Duguid (1973) *The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia*, *Middle Eastern Studies*, 9(2), p. 141.
- (50) Bayram Kodaman (1979) *Hamidiye Hafif Suvarileri Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Aşiretleri) [The Hamidiye Light Cavalry Regiments (Abdulhamid II and Eastern Tribes)]*, *Tarih Dergisi*, 32, p. 432.
- (51) Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, pp. 203-204.
- (52) Ali Akyıldız (1996) *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri [A Turning Point in Ottoman Finance: Paper Money and its Socioeconomic Effects]* (İstanbul: Eren), pp. 91-174. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk (2008) *From Bimetallism to the 'Limping Gold Standard': The Ottoman Monetary System in the Nineteenth Century*, in: P. L. Cottrell, et. al., eds, *East Meets West: Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire*, pp. 11-24 (Burlington VT: Ashgate Publishing Company).
- (53) Michael R. Milgrim (1978) *An Overlooked Problem in Turkish-Russian Relations: The 1878 War Indemnity*, *International Journal of Middle East Studies*, 9(4), pp. 519-537, p. 522.
- (54) *British Blue Books*, Turkey no. 10 (1879), Trotter to Layard, February 6, 1879, pp. 27-28.

darmaları bu sebepten, geçim kaynağı olarak hırsızlığa ve zorbalığa meyletmiştir.

Fakat yapısalıcı görüş çatışmanın bir açıklaması olarak Doğu Anadolu'yla ilgili Osmanlı Devleti'nin çok kötü oluşturulmuş ekonomi politikasını görmezlikten gelme eğilimindeydi. 1880'lerde Vital Cuinet tarafından derlenen istatistiklere göre 1889 yılına kadar Doğu Anadolu'daki altı vilayetten beşi bölge nüfusu üzerindeki ekonomik sıkıntının bir göstergesi olarak, ihracatı geçen ithalat oranlarıyla bütçe açığı vermektedir.⁵⁵ Bölgedeki güçlü Kürt aşiretlerinin çoğu yerel rakiplerine karşı iç mücadelelerine kaynak sağlamak amacıyla yoksul Müslüman ve Hıristiyan tüccarlara baskı uygulayan rantçı işletmeler olarak hareket etmekteydiler. Öncelikle, Batı Anadolu'ya yatırım yapmakla meşgul olan Osmanlı, Doğu Anadolu'daki genel altyapının geliştirilmesine ve sosyal ve ekonomik eşitsizliğe bir derece ilaç olabilecek projelere çok az yatırım yapmaktaydı. Fakat, yapısalıcı dünya görüşüne göre; Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'ya yönelik ekonomik politikasındaki eksiklikler, Sultan'ın toplumun üretken kapasitesini sabote etmek art niyetinden kaynaklanmıyordu. Bundan ziyade, belki de yanlış yönetimin, dikkatsizliğin ve bölgedeki yolsuzluğun bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu.

Yapısalıcı görüşün ikinci güçlü yanı, şiddet olaylarının yayılmasına yönelik bir açıklama olarak anarşi üzerine vurgu yapmasıdır. 1895 katliamları, 1894 Sasun ve 1896 Van olaylarından, Sultan tarafından Ermeni İslahat planına onay vermesinin duyurulmasıyla aynı zamana denk geliyor gibi görünen bir domino etkisiyle yayılma özelliği taşıması açısından belirgin bir şekilde farklılık arz etmektedir. Bu şiddet olaylarındaki yayılma, Sultan'ın tebaası ve memurları üzerindeki genel kontrol eksikliğini yansıtmaktaydı. Trabzon'daki Kadri Bey gibi bazı bölge yetkilileri şiddet olaylarını durdurmak için hızlı bir şekilde müdahalede bulunurken, Harput'takiler gibi diğer bazı yetkililer, Erme-

niler' e karşı gerçekleşen şiddet olaylarına bizzat kendileri katılmaktaydı. Van ve Malatya'dakiler gibi bazı yetkililer ise birliklerin mevcudiyetine rağmen şiddet olaylarının gerçekleşmesine düpedüz izin veriyor gibi görünüyordular.⁵⁶ Bu, bazı bölgelerde, yetkililerin elinde bulundurduğu güç dengesindeki farklıların bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Ve aynı zamanda bölgelerdeki yetkililerin, Ermenilere ve büyük güçlerin politikalarına yönelik davranışlarındaki farklılıkların da bir göstergesi olabilir. Şiddet olaylarının bazı bölgelerde daha seçici olduğu görünüyordu. Mesela, Trabzon'daki Müslüman gruplar sadece Gregoryan Ermenileri hedef almaktaydı ve Ermeni Katoliklere ve Rus tebaaya ait olan sokaklara hiç dokunulmuyordu.⁵⁷ Fakat, Güneydoğu Anadolu'daki pek çok bölgede, bütün Ermeni köylerini yerle bir eden ve onları hayatlarını ve mallarını bağışlama karşılığında İslam'a geçmeye zorlayan Kürt çetelerle, şiddet olayları daha gelişigüzel bir şekilde vuku bulmaktaydı.

Ancak, yapısalıcı tez Osmanlı yetkililerinin ve Osmanlı sisteminin olaylardaki payını göz ardı etme eğilimindedir. Yenilikçi tezlere benzer olarak, suç meselesi üzerine çok fazla odaklanmaktadır ve yüksek mertebedeki Osmanlı yetkililerini, bilhassa Sultan II. Abdülhamit'i suçtan sıklıkla muaf tutma eğilimindedir.

Her ne kadar Osmanlı'nın yeniklik yapma girişimleri olsa da, doğasında barındırdığı düzensizlik, şiddet ve baskıya yönelik aşiretsel yatkınlığını vurgulayarak, kabahatin çoğunu Kürtlere yıkma eğilimindedir. Kürtlerin pek çok olayda devlet mekanizmasının bir parçası olarak hareket ettiğini ve Ermenilerle diğer vatandaşlara yönelik uyguladıkları

(55) Bkz. Cuinet (1890) *La Turquie d'Asie; géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, Vol. 1 (Paris: E. Leroux), pp. 175-176; Vol. 2, pp. 441, 553, 684. It should be noted that the province of Mamuret-ül-Aziz was an exception, where the value of exports exceeded the value of imports; See vol. 2, p. 348.

(56) Bkz. Charmetant, *Martyrologe Arménien*, pp. 10-40.

(57) Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury, *Therapia*, 26 October 1895, FO 424/184, pp. 168-169, no. 279, cited in Bilal S. Simsir (1990) *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol. 4 (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi), p. 374.

şiddetin sorumlusunun doğrudan devletin ta kendisi olduğunu dile getirmekte başarısız kalmaktadır. Vilayetlerin valileri sıklıkla Batı Anadolu'dan olmasına rağmen, alt konumdaki idareci pozisyonlarını doldurmak için bölgedeki Kürt aydınlarına güvenmekteydiler. Bu aydınlar, genel olarak yerel aşiretlerle sıkı bağlantılar içindeydi ya da aşiretlerin bizzat liderleriydiler. Osmanlı yetkililerinin, kendi şahsi menfaatlerine uygun hareket etmesi için büyük baskı uyguluyorlardı ve pek çok davada Hıristiyanlara karşı suç işlemiş olanlara hafif mahkûmiyetler vermesi için ya da açıkça dava edilmemesi için bölgedeki adli makamlara baskı uygulamışlardır. Yapısalcı tezin bir diğer zayıf noktası, politikaların ve toplumların nasıl bir işleyiş içerisinde olduğuyla ilgili olarak indirgeyici (reductionist) bir yaklaşım sergilemesi ve tarihe bakışında retrospektif (geçmişe dönük) bir yöntem seçmesidir.

Yapısalcı tezlere göre yapılan pek çok açıklamayı okuyan birisi, katliamların kaçınılmaz olduğu anlamakta ve bunun Osmanlı'nın kendine has sistemiyle İslam'ın yeniliğe karşı yapısında olan direnişten değil de dünya sisteminin milliyetçiliği kontrol etme ve ayar etmedeki başarısızlıklarından kaynaklandığı duygusunu almaktadır. Osmanlıları, Büyük güçlerin müsaade etmesiyle ve hatta kasten olmasını arzuladığı, bölge halkını paramparça eden etnik milliyetçi hareketlerin kurbanı olarak görmeye meyillidir. Osmanlıların seçenek spektrumunun (görüntüsünün) kısıtlı olduğu fikrine bir yere kadar başvurulabilir, fakat Ermeni muhalif figürlerle görüşmeyi kasten geri çevirmişlerdir ve bunun yerine onları sürgüne göndermeyi veya mahkûmiyetle cezalandırma yoluna gitmeyi seçmişlerdir. Bu yöntem, Ermenilerin Osmanlı'dan uzaklaşmasına ve pek çoğunun aşırı isyancı grupların faaliyetlerine sempati duymasına ya da en azından hoşgörülle bakmasına yol açmıştır.

İlk Ermeni meselesiyle ilgili olarak yenilikçi ve yapısalcı görüşler akademik söylemlerde baskın güç olarak hüküm sürmeye

devam etse de birkaç akademisyen, Doğu Anadolu'daki uluslararası diplomasi ve şiddet olayları arsındaki bağlantı üzerine daha ılımlı görüşler sunmaya çalışmaktadır. En dikkat çekici olanı Jelle Verheij'dir. O, Sasun katliamlarındaki şiddet olaylarının, tepeden aşağıya doğru idare edildiğini ve buna karşın 1895'de Doğu Anadolu'da meydana gelen geniş çaplı şiddet olaylarının, İngilizlerce talep edilen ıslahatların Sultan tarafından uygulamaya konması halinde, devlet içindeki Müslüman olma ayrıcalığı ve haklarıyla ilgili yaklaşan tehlikeli sonuçların neden olduğu geniş çaplı korkuyla başlayan Ermenilere yönelik alttan yukarı bir Müslüman tepkisi olduğunu ileri sürmektedir. Kürt Hamidiye Süvarisinin, Ermeni katliamlarının baş sorumlusu olduğuna yönelik yaygın inanışın aksine, Verheij onların geniş çapta bir müdahalesinin varlığına dair çok az kanıt bulmuştur.⁵⁸

Uluslararası Diplomasinin İlk Ermeni Meselesi Üzerine Etkilerinin Yeniden Değerlendirilmesi

Ermeni meselesinin ilk evreleri ile ilgili olarak 3 önemli konu genellikle ya eksik ya da yeterince çalışılmamış: şiddetin mantığı, rekabet içindeki topluluklar ve Kürt meselesi. İlk Ermeni sorunuyla ilgili akademik tezlerin çoğu adalet ve suçluluk üzerine yürütülen daha geniş bir tartışma bağlamında vücut bulmaktadır. Bundan dolayı, bilginin asıl amacı birinin ya da diğerinin asıl suçlu olduğu iddialarını ispat etme amacı güden kanıtların ortaya çıkarılmasına yöneliktir. Bu yaklaşımın hayati önem taşıyan eksikliği, dokümantasyon ve kanıt seçiminde içinde barındırdığı seçici olma eğilimi sergilemesidir. Hem yenilikçilerin hem de yapısalcıların kendilerini ortaya koymak için tezlerini ağırlıklı olarak aynı İngiliz Yabancı Ofisi kayıtlarına dayandırması merak uyandırıcı bir durumdur. İlk Ermeni sorunuyla ilgili Osmanlı idarecilerinin, Kürt

(58) Jelle Verheij (1998) 'Les Fretes de Terre et d'Eau': Sur le Role des Kurdes dans les Massacres Armeniens de 1894-1896, Les Annales de l'Autre Islam, Vol. 5, Ce'cile Pougault (Çev.), pp. 225-276.

aşiretlerinin ve Ermeni isyancıların şiddet olaylarının gerçekleşmesiyle ilişkilerinin olduğunu gösteren yeterince kanıt var gözükmemektedir. Fakat, Osmanlı ve Kürtlerin asayişini korumaya yönelik çabalarını gösteren önemli miktarda kanıt mevcuttur. Buna benzer olarak, pek çok Ermeni isyancının adalet ve eşitlik talep eden barışçıl yollar aradığına yönelik kanıt da mevcuttur. Bütünsel (holistik) cevaplar gerektiren, şiddet olaylarından kim sorumluydu? Sultan, adaleti tahsis etmek için çaba sarf etti mi gibi sorulardan uzaklaşmak araştırmanın kalitesine fayda sağlayabilir ve de kompozit (bileşik) cevaplar gerektiren, neden şiddet olayları bazı bölgelerde diğerlerine göre daha vahşiydi? Kolektif şiddeti yayan ya da durduran etkenler neydi? Kolektif şiddet koordinasyon ve dikkat çekme bakımından Doğu Anadolu boyunca nasıl bir değişiklik gösterdi? gibi sorulara yönelmesi de olumlu yönde katkı sağlayabilir.

14

Akademik tezler genellikle Osmanlıları ve Ermenileri dolaylı olarak tek taraflı menfaatlerle hareket eden 2 ayrı vücut olarak kabul etmektedir. İlk Ermeni meselesinin, Büyük Güçler tarafından yönlendirilen Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasındaki bir çekişme olduğu yönünde bir kanı vardır. Sasun katliamı gibi bazı olaylar tarafların kutuplaşmasına neden olsa da, hem Osmanlı Devleti'nin hem de Ermeni Milleti'nin kendilerine has planlarına bağlılıkları için birbirleriyle yarış halinde olan farklı dünya görüşlerine sahip çok aktörün etkilediği yapılar olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir. Gayrimüslimlere yönelik eşitlik ve adalet sorununa dair Osmanlı içinde ciddi bir çekişme vardı. Pek çok yetkili II. Abdülhamit'in Pan-İslamist politikalarına karşı çıkmaktaydılar. Sultan bu unsurları devletin dışına sürgün etmesine rağmen, kendi yönetim kurulu içinde bile Ermeni meselesine nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda bazı bölünmelerin vuku bulduğu görünmekteydi. Bazı yetkililer daha yumuşak ve uzlaşmacı bir yaklaşımı tercih ediyorlardı.⁵⁹

1877-1878 Türk-Rus Savaşı öncesi, Ermeni toplumu da bölünmüştü. Örneğin, 1850'ler ile 1870'ler arasında Ermeni milletine bağlı pek çok Gregoryan Ortodoks din adamı, Ermeniler içindeki Protestan hareketin büyümesi ve yayılmasına karşı mücadele etti ve diğer Ermenileri ve Osmanlı görevlilerini din değiştirmekten vazgeçirmek amacıyla yıldırma taktiklerini kullanmaya ikna etti.⁶⁰ Türk-Rus savaşı öncesi ve sonrasında birçok Ermeni aydın Osmanlı Devleti'nin ve politikalarının savunucusuydular (Belki de sonrasında daha az olmasına rağmen). Bu açıdan en dikkat çeken Boghosians diye adlandırılan bir gruptu. Ermeniler içersinde liberal reform uygulanmasına karşıydılar ve Osmanlı'yı desteklemekteydiler ve de Khrimian, Portukalian ve diğer isyancılara meydan okumaktaydılar.⁶¹

61'liler olarak bilinen pek çok Ermeni Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ışığında devam eden Osmanlı kontrolünün getirilerini desteklemekteydiler, buna karşın bir diğer grup San Stefano'nun 16. Maddesi ışığında daha büyük bir Rus müdahalesini destekliyorlardı.⁶² Araştırılması gereken soru Osmanlı yanlısı Ermeni din adamlarının Ermeni isyancıların etkisini kesme noktasında neden başarısızlığa uğradığıdır.

Son olarak, 19 yy sonlarında Osmanlıların Ermenilere yönelik politikasında, çağdaş bilginin üzerine eğilmesi gereken, göze çarpacak nitelikte bir eksiklik olarak vuku bulan bir bağlantı mevcuttur: Kürt meselesi. Büyük Güçlerin ıslahat planları Kürtleri Osmanlı sistemine entegre etmek için etkili yollar önermemekteydi ve bu münasebetle onları yasaya karşı sorumlu kılıyordu. Onlar sadece Osmanlıyı, Ermenileri Kürt baskınlarına ve saldırılarına karşı koruma noktasında teşvik ediyordu ki bunu Osmanlı 1880'lerin büyük bir kısmında ve 1890'ların başlarının

(59) Kodaman, Hamidiye, pp. 430-432.

(60) Bkz., örneğin, Evangelical Alliance, Evangelical Christendom, November 2, 1868, p. 440.

(61) Poghosian, Vaspurakani Patmutiunits 1850-1900, pp. 158-165.

(62) Gerard Libaridian (2004) Modern Armenia: People, Nation, State (New Brunswick NJ: Transaction Publishers, 2004), pp. 67, 92.

bir kısmında nispeten iyi uygulamayı başarmıştı. Aynı zamanda Kürtleri, Osmanlının da yapmaya çalıştığı gibi yerleşik düzene geçirmeye teşvik etmekteydi. Ancak, Büyük Güçlerin taleplerinde ve Osmanlı politikasında Kürtlerin apaçık yer almaması, Kürtlerin ayrı bir millet olarak tanınması gibi Kürtlerin etnik ve ulusal temsiline yönelik bir tedbirdi. Büyük ihtimalle, uluslararası müzakere masasında onların temsilinin eksikliği, bazı Kürtlerin olası bir Ermeni Devleti karşısında top raklarını ve mallarını kaybedeceklerine yönelik bir kaygı yaşamasına neden olmuştur ki bu durum, onları Ermeni ayaklanmasının ortaya çıkışı ve radikalliğiyle ilgili olarak paranoyaya sevk etmiştir. David Lake ve Donald Rothchild'in şu söyledikleri ilk Ermeni meselesine de uygun olarak etnik çatışma konusuna çok ışık tutmaktadır.

Etnik çatışmanın en geniş çapta tartışılan açıklamaları, en iyi ihtimalle tam değildir, en kötü ihtimalle düpedüz yanlıştır. Etnik çatışma doğrudan gruplar arası farklılıklardan, eski düşmanlıklardan ve asırlık anlaşmazlıklardan ya da küresel ekonominin içindeki modern hayatın streslerinden kaynaklanmamaktadır... Bunun yerine, yoğun etnik çatışma çoğunlukla geleceğe yönelik kolektif korkulardan kaynaklanmaktadır. Gruplar güvenlikleriyle ilgili korkmaya başladıkça, içinde büyük bir şiddet potansiyeli de taşıyan karar vermesi zor ve tehlikeli stratejik ikilemler ortaya çıkar. Bilgi aksaklıkları, güvenilir taahhüt sorunları ve güvenlik ikilemi baş gösterdikçe, gruplar endişelenir, devlet zayıf düşer ve çatışma daha muhtemel hale gelir. Grupları yöneten etnik temelli eylemciler, siyasi girişimciler bu güvensizliğe yönelik korkuları temel alırlar ve halkı kutuplaştırırlar. Ayrıca, siyasi hatıralar, duygular grupları birbirine daha da uzaklaştırarak bu kaygıları daha da artırır. Birlikte, bu gruplar arası ve grup içindeki stratejik etkileşimler, kanlı şiddet olaylarını körükleyebilen zehirli bir güvensizlik ve şüphe bileşimini üretir.⁶³

Kaynakça

Aboona, H. (2008) *Assyrians, Kurds, and Ottomans: Intercommunal Relations on the Periphery of the Ottoman Empire* (Amherst NY: Cambria Press).

Akyıldız, A. (1996) *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, [A Turning Point in Ottoman Finance: Paper Money and its Socioeconomic Effects] (İstanbul: Eren).

Astourian, S. (1996) *Testing World-System Theory, Cilicia (1830-1890): Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography*, PhD thesis, University of California, Los Angeles.

Badger, G. P. (1852) *The Nestorians and Their Rituals* (London: Masters).

British Blue Books (1879) Turkey no. 10.

Campbell, G. J. D. & Duke of Argyll (1896) *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories for Forty Years* (London: John Murray).

Charmetant, F. (1896) *Martyrologe Arme'nien: Tableau Officiel des Massacres d'Arme'nie* (Paris: Bureau des Oeuvres d'Orient).

Cuinet, V. (1890) *La Turquie d'Asie; géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, 2 vols. (Paris: E. Leroux).

Cunningham, A. & Ingram, E. (1993) *Stratford Canning and the Tanzimat*, in: A.

Cunningham & E. Ingram (Eds) *Eastern Question in the Nineteenth Century: Collected Essays* (Portland: Frank Cass).

Dadrian, V. (1999) *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick NJ: Transaction Publishers).

———. (2001) *The 1894 Sassoun Massacre: A Juncture in the Escalation of the Turko-Armenian Conflict*, *Armenian Review*, 47(1-2), pp. 5-39.

Duguid, S. (1973) *The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia*, *Middle Eastern Studies*, 9(2), pp. 139-156.

Efendi, S. (1893) *The Armenian Agitation: A Reply to Mr. Stevenson, M.P.*, *The New Review*, 9, pp. 456-465.

Evangelical Alliance, *Evangelical Christendom*, November 2, 1868.

Gladstone, W. E. (1876) *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson & Company).

Gould, L. L. (2004) *Alexander Watkins Terrell: Civil War Soldier, Texas Lawmaker, American Diplomat* (Austin: University of Texas Press).

(63) David A. Lake & Donald Rothchild (1996) *Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict*, *International Security*, 21(2), pp. 41-42.

Greene, F. D. (1895) *The Armenian Crisis in Turkey: The Massacre of 1894* (New York: G. P. Putnam's Sons).

Gürün, K. (1985) *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (New York: St. Martin's Press).

Hovannisian, R. (2004) *The Armenian Question in the Ottoman Empire 1876 to 1914*, in: R. Hovannisian (Ed.)

The Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. 2, pp. 203-238 (New York: St. Martin's Press).

Issawi, C. (1970) *The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route*, *International Journal of Middle East Studies*, 1(1), pp. 18-27.

Kirakossian, A. (2003) *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914* (Princeton: Gomidas Institute Books).

Kodaman, B. (1979) *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Aşiretleri)* [The Hamidiye Light Cavalry Regiments (Abdulhamid II and Eastern Tribes)], *Tarih Dergisi*, 32, pp. 427-480.

Lake, D. A. & Rothchild, D. (1996) *Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict*, *International Security*, 21(2), pp. 41-75.

16 Levene, M. (1998) *Creating a Modern 'Zone of Genocide': The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923, Holocaust and Genocide Studies*, 12(3), pp. 393-433.

Libaridian, G. (2004) *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick NJ: Transaction Publishers).

Medlicott, W. N. (1963) *The Congress of Berlin and After; A Diplomatic History of the Near East Settlement, 1878-1880* (London: F. Cass).

Melson, R. (1982) *A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896*, *Comparative Studies in Society and History*, 24(3), pp. 481-509.

Milgrim, M. (1978) *An Overlooked Problem in Turkish-Russian Relations: The 1878 War Indemnity*, *International Journal of Middle East Studies*, 9(4), pp. 519-537.

Nalbandian, L. (1963) *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press).

Ottoman Başbakanlık Archives.

Pamuk, S. (2008) *From Bimetallism to the 'Limping Gold Standard': The Ottoman Monetary System in the Nineteenth Century*, in: P. L. Cottrell (Eds.) *East Meets West: Banking Commerce and Investment in the Ottoman Empire*, pp. 11-24 (Burlington VT: Ashgate Publishing Company).

Paşa, H. N. (1998) *Ermeni Olayları Tarihi [History of the Armenian Incidents]* (Ankara: Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Poghosian, H. M. (1969) *Zeytuni Patmutyune, 1490-1921 [The History of Zeytun, 1490-1921]* (Yerevan: Hayastan Hratarakchutyun).

———. (1985) *Sasuni Patmutyun: 1750-1918 [The History of Sasun: 1750-1918]* (Yerevan: Hayastan Hratarakchutyun).

———. (1988) *Vasporakani Patmutyunits: 1850-1900 [From the History of Van: 1850-1900]* (Yerevan: Hayastan Hratarakchutyun).

Şaşmaz, M. (2000) *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897* (Ankara: Turkish History Society).

Shaw, S. & Shaw, E. K. (1977) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press).

Şimşir, B. (1990) *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol. 4 (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi).

Smith, G. B. (1879) *The Life of William Edward Gladstone* (London: Cassell, Petter, Galpin & Co.).

Sonyel, S. R. (1987) *Ottoman Armenians: Victims of Greater Power Diplomacy* (London: K. Rustem & Brother).

Stevenson, F. S. (1893) *The Armenian Church: Its History and Its Wrongs*, *The New Review*, 9, pp. 95-109.

Temperley, H. (1931) *Disraeli and Cyprus*, *The English Historical Review*, 46(182), pp. 274-279